

BOMLÁS ÉS SARJADÁS AZ AGRÁRGAZDASÁGBAN

A Replika 33-34-es száma (1998. december) közölte a Kovács Katalin és munkatársai által a magyar agrárgazdaságban végzett empirikus kutatások alapján készített esettanulmányokat, az ezekhez készült bevezetőt, valamint egy összefoglaló tanulmányt. A megállapítások fontossága miatt, s mert a munka alaposságának köszönhetően világosan tárulnak fel az agrárgazdaságban tapasztalható folyamatok, lapunk – az esettanulmányok híján – közli az írásokat, meghagyva az esettanulmányokra való utalásokat, hogy ki-ki az öt legjobban érdeklőt, az ő területén, falujában, vidékén a tájékozódáshoz legszükségesebbet elolvashassa. Amennyiben a Replika nem kapható kézbe valamely faluban, vállaljuk, hogy a kért esettanulmányt postafordultával eljuttatjuk. (A Szerk.)

Bevezető az esettanulmányokhoz

Az esettanulmányok az agrárvilág mélyreható átalakulását dokumentálják. Mivel a tulajdoni és üzemszervezeti viszonyok alapvetően átformálódóban vannak, a történetek egyszerre szólnak sikerekről és kudarcokról, hiszen a föld, az eszközök, a munkaerő megszerzéséért folytatott küzdelemben a szereplők gyakran döntenek és cselekszenek egymás rovására. A szóban forgó erőforrások ugyanis magántulajdonban vannak és végesek, növelni a meglévőt ezért csak úgy lehet, ha vannak olyan szereplők, akik lemondanak róluk, kényszerből vagy azért, mert más, jobb megélhetési forrást találtak. Az agrárgazdaság átalakulása széles rétegeket érintett. Az aktív és nyugdíjas szövetkezeti tagoknak – szemben például az ipari nagyvállalatok privatizációjával –, volt beleszólása abba, hogy mi történjen; sokan mertek is élni ezzel a joggal a maguk és csatlakozó társaik érdekében. Elégtételt, az újrakezdés örömet érezhette az idős, hajdan volt gazda, aki újra rendelkezési jogot kapott a még nevén lévő földjei fölött, és az, aki elődei tulajdona után a kárpótlási folyamatban is földhöz juthatott. Más kérdés, hogy a példátlan mélységű válság körülményei között nem mindenkinek sikerült megkapaszkodnia. A többség nem csatlakozott az újat kezdőkhöz, s zömmel rosszul járt az átalakulás során, mert munkahelye elveszett vagy csak minimális jövedelmet nyújt, de valamikora biztonságot nyújt az, hogy legalább egy kis parcella erejéig még a valamikor nincstelenek is földtulajdonhoz jutottak, illetve megőrizhették háztáji gazdaságaikat.

A '(kis) tulajdon' tehát központi szerepet kapott a mezőgazdasági átalakulásban (nemcsak Magyarországon, hanem szerte a volt szocialista országokban)¹. Nehéz eldönteni, hogy ez jó-e vagy rossz, kétségkívül van ilyen és olyan oldala is. Jó, amennyiben a szocializmus tekintélyi és uralmi viszonyai hamarabb köddé váltak. Igaz, az új lehetőségekkel csak a kisebbség tudott úgy élni, hogy az megkapaszkodást, karrierlehetőséget, jövőt jelentsen a maga és családja számára. A többség magára maradt. Ez pedig rossz, ahogy az is rossz, hogy a mezőgazdaságban rendkívül nagymértékű volt a vagyonvesztés, hogy nagyon sok szövetkezeti utódszervezet nem heverte ki az 1992-es átalakulást. Erre példa a 'Homokvár' esete, de a nőgrádi szövetkezetre is hasonló sors vár.

Az is igaz ugyanakkor, hogy az utódszervezetek megroppanását nem, vagy nem elsősorban a kiválások okozták, hanem a nagymértékű eladósodottság, az ágazat tartósan alacsony jövedelmezősége. A veszteségek tehát belső gyengeségükből és a gazdasági környezet sajátságosából fakadtak, mégis, egy, a meglévő eszközök optimális hasznosítását, a szövetkezetek gazdasági társaságokká alakítását bátorító politika talán kisebb vérvesztéssel, csekélyebb mértékű hanyatlással² és gyorsabb visszakapaszkodással³ járt volna. Erre szolgált példát az 'Aranyszőlő' Rt, igaz, sikerében szerepet játszik, hogy már az átalakulás előtt nem a mezőgazdaságból nyerte jövedelme nagyobb részét, és mezőgazdasági tevékenységekkel foglalkozó utódszervezetei nem mind sikeresek. A 'Harmónia' szövetkezet részvénytársasággá alakulása egy olyan kapitalista középüzem formálódását mutatja be, amelyben az átalakulás fokozatos volt, ahol a menedzsment a „vesztesek” érdekeit a lehető legnagyobb mértékben szem előtt tartva, ugyanakkor fokozatos tulajdoni koncentrációt megvalósítva, a mezőgazdaság talaján újjította meg a gazdaságot.

A „semmitől lett gazdaságok”, vagyis a magánszemélyek tőkebefektetései nyomán született gazdasági társaságok megerősödése ugyanakkor azt mutatja, hogy a tulajdon szétterjedése új társulások, rokon szövetkezesek, családi összefogások megszületése számára is esélyt adott, s hogy a létrejött vállalkozások sem méreteikben, sem hatékonyságukban nem maradnának alul az utódszervezetekkel való megmértetés során.

A nőgrádi málnásokról mutatott 'középkép' világítja meg a kistermelés vártnál nagyobb szerepét; azt a tényt, hogy sajnálatosan sok család számára jelentenek fő bevételi forrást a kisgazdaságok, foglalkozzanak bár málnával, szőlővel, állatokkal és/vagy gabonatermesztéssel. A föld(kis)tulajdon kompenzáció, a 'túlélés' szolgáló szerepe tehát kétségtelen tény az ezredforduló vidéki Magyarországon, mint ahogyan az volt az elmúlt évszázad során mindvégig. S hogy ez jó vagy rossz? Ez a kérdés is nehezen válaszolható meg. Rossz, mert sokan jobb híján kényszerülnek gazdálkodni, és a fejlődés esélye csak kevesek számára adott. Jó, mert azt mutatja, hogy volt hova visszahúzódnia sok olyan családnak, amelynek veszélybe került a megélhetése az átalakulás során. Ennek az éremnek is két oldala van.

Bevezető

Írásunk* az esettanulmányok hátterétől szolgál, az agrárszerkezetben bekövetkezett legfontosabb változásokat mutatja be. Az agrárgazdaság köztudottan válságágazatnak tekinthető. Ebben sok egyéb tényező mellett szerepet játszik az is, hogy a meghatározó gazdasági szereplők számára bizonytalanná váltak az alapvető termelési feltételek (föld-, épület- és eszközza-

² A visszaesés a termékkibocsátásban 1989 és 1993 között kb. 40 százalékos volt, és körülbelül ekkora mértékű volt a munkaerő kiáramlása is (ha az ipari ágazatokban dolgozókkal együtt számítjuk, akkor nagyobb volt a kiáramlás, ha azok nélkül, akkor kisebb öt-tíz százalékkal).

³ Míg a nemzetgazdaság többi ágazatában 1990-hez képest az 1996-ban megtermelt GDP majdnem megháromszorozódott, a mezőgazdaságban alig másfélszeres volt a növekedés.

* Az írás Bihari Zsuzsanna közreműködésével készült

¹ Lásd a Replika angol nyelvű számában megjelenő tanulmányokat a szlovák, a bolgár, a balti és a román átalakulásról.

gyon), az átalakulást kísérő átfogó tőkehiány, amely részben oka, részben következménye volt a gyalázatos jövedelmezőségi viszonyoknak. Ezt tetézték az egyes alföldi tájakat már-már kiszáradással fenyegető aszály évenkénti és halmozott következményei. Mindezen tényezők éppen eléggé indokolták az 1992–1993-as eredményromlást, amely a magyar mezőgazdaság összeomlással felérő megbicsaklásaként értelmezhető. Ezt támasztja alá az 1994-ben megindult és napjainkig tartó növekedés csekély mértéke és ellentmondásossága is. Mivel az esettanulmányokban szereplő utódszervezetek közvetlen „leszármazottaknak” tekinthetők – még a „semmiből lett gazdaságok” eredete is a volt szocialista nagyüzemekhez vezet –, a tanulmány az átalakulási törvények végrehajtásáról is szól.

1. Az állami gazdaságok privatizációja

Magyarországon 1990-ben 121 állami gazdaság működött, amelyek a termőterület durván 11–12 százalékát művelték. Átalakításuk 1992-ben kezdődött, majd – az első próbálkozások kudarca után – több szakaszban folytatódott. A második, decentralizált privatizáció szakasza, amely 1995–1996-ban lényegében lezárult, végül is sikert hozott: ennek keretében privatizálták azon működőképes üzemek nagy részét, amelyeket az állam nem szándékozott tartós tulajdonban tartani. A megmaradt, zömmel veszteséges vállalatok felszámolási/végelszámolási folyamata napjainkig húzódik.

Magyarországon 1991-ben az állami gazdaságok túlnyomó többsége részvénytársasággá alakult: ennek és a szövetkezetek hasonló törekvéseit akkoriban gátló politikának köszönhető, hogy négy-öt kivételtől eltekintve⁴ a részvénytársaságok túlnyomó többsége volt állami vállalatok utódszervezeteiből állt; csak a legutóbbi néhány évben bővítették e szűk kört másod-harmadízben átalakuló szövetkezetek.⁵ Huszonnyolc volt állami gazdaság maradt tartós állami tulajdonban; rajtuk keresztül az állam kontrollálja a valamikori 121 állami gazdaság vagyonának mintegy 47 százalékát. Harminckilenc volt állami vállalatot felszámoltak; negyvenhetet sikeresen privatizáltak, 1996 végén mindössze hét volt állami gazdaság várt még (darabjaiban) értékesítésre. Az állami gazdaságok privatizációja során az eredeti 97 milliárdos vagyonból a sikeresen végrehajtott privatizációs tenderek során 21 milliárd forint vagyonérték került magántulajdonba; ennek 53 százaléka dolgozói/menedzseri kivásárlás volt, 32 százaléka hazai, 25 százaléka külföldi magánbefektetőké.⁶

Talán kevéssé köztudott, hogy az állami gazdaságok privatizációjának második, decentralizált szakaszában – látva a szövetkezeti átalakulás során helyenként takarmánytermelő bázis nélkül maradt állattartó telepek vergődését – volt mód termőföld-értékesítésre, például akkor, amikor egy-egy nagyobb állattartó telep értékesítésére hirdettek pályázatot. A valamikori állami gazdaságok által használt föld nagyobb része, 62 százaléka a kárpótlási folyamat, valamint a privatizáció során más, egyéni és társasági földhasználókhoz került, s mindössze 38 százaléka maradt a tartós állami tulajdon részét képező részvénytársaságok használatában. Az új használókhoz került volt állami gazdasági földek nagyobb része – negyven százaléka

– a kárpótlási földárveréseken kelt el, hat százaléka került dolgozói részaránytulajdonba (20 aranykoronás „illetményföldek”), 1,2 százalékát kapták tanintézetek és 17 százalékát a decentralizált privatizáció során elkelet vállalkozások.

Összességében az állam a volt vállalati vagyon mintegy felét, az állami gazdaságok használatában lévő földterületek körülbelül harmadát tartotta meg saját tulajdonában; ezek az állami nagybirtokok valószínűsíthetően a magyar agrárgazdaság tartós és zömmel sikeres szereplői lesznek.

2. A szövetkezetek átalakulása

Ez a fejezet a szövetkezeti átalakulásnak legfontosabb, a későbbi fejlemények tükrében új megvilágításba kerülő aspektusairól szól.

Először a számokról: egy 1993-as minisztériumi jelentés szerint „Az átmeneti törvény rendelkezéseit 1993. január 1-ig az 1441 mezőgazdasági termelőszövetkezet 88 százaléka, 1273 szövetkezet hajtotta végre. A csőd- és felszámolási eljárások, valamint a jogutód nélküli megszűnés miatt 168 szövetkezetben nem tudták teljesíteni a törvényből adódó kötelezettségeket.⁷ Az egyéni és csoportos kiválás a szövetkezeti aktív tagok 10–15 százalékát, 25 000–44 000 főt és 39–52 Mrd Ft értékű vagyont érintetett.”⁸ Az átalakulási folyamat sodrában, 1996-ban, 22 407 regisztrált vállalkozó, 1930 szövetkezet, 3009 jogi személyiség nélküli, 4008 jogi személyiségű társaság, köztük 3805 korlátolt felelősségű és 191 részvénytársaság működött a magyar mezőgazdaságban.

A későbbi események tükrében fölmerülő kérdések között talán az a legfontosabb, hogy vajon megfeleltethető-e a szövetkezetek átalakulása során bekövetkezett vagyonmegosztás a földkárpótlás és restitúció során tapasztalható tulajdoni széttervezésnek. Közismert, hogy az átalakulási törvény meglehetősen tágra határozta meg a szövetkezetek vagyonára való jogosultság kritériumait, így nemcsak az aktuális tagok részesedhettek belőle, hanem az elhalt tagok örökösei és azok is, akik a vagyon akkumulációjának legalább öt évig részesei voltak. Ez kétségtől ahhoz vezetett, hogy az üzletrészek formájában szétosztott vagyon jelentős hányada (19 százalék) az ún. külső üzletrész-tulajdonosok kezébe került. Mellettük a nyugdíjas tagságnak 39 százalékos részesedése volt, és az aktív tagok, az üzletrészek 42 százalékának tulajdonával kisebbségi tulajdonosokká váltak. (Az alkalmazottak nem egészen egy százalékos részesedést mondhattak magukénak.) Az átalakulási folyamat akkori kritikussai joggal tartottak attól, hogy az aktív tagok és az alkalmazottak kisebbségbe kerülése a szövetkezetek tulajdonosainak körében károsan befolyásolja majd a döntési folyamat irányát és hatékonyságát (Juhász és Mohácsi 1993). Más vizsgálataink és az itt közölt esettanulmányok alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a későbbi folyamatok tükrében

⁴ Közéjük tartozik az 'Aranyzóló' Rt. is, amely Nigel Swain esettanulmányának főszereplője.

⁵ Ilyen a 'Harmónia' szövetkezet, amelynek átalakulásáról Váradt Monika Mária esettanulmánya szól, de hasonló törekvései voltak a hollóközi szövetkezet menedzsmentjének is 1997-ben. (Megjelenés alatt a Replika angol nyelvű különszámában, 1998.)

⁶ Privinfo, 1996. 6. sz.

⁷ 1992-ben a szövetkezetek adózás előtti eredménye –27466 milliárd forint volt, s a következő évben is majdnem 10 milliárd forintos hiányt mutatott. Igaz, hogy a gazdasági társaságok is „eredménytelenek” voltak, de nem ekkora mértékben: az egy alkalmazottra jutó adózás előtti negatív eredmény a részvénytársaságoknál volt a legkevésbé fenyegető (-27 ezer forint), a kft.-knél -35 ezer forintra rúgott, míg a szövetkezeteknél az utóbbi több mint négyszeresére, -149 ezer forintra. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az eredménytelenség a csőd-eljárások sorozatát vonta maga után: a csőd, felszámolási eljárás vagy végelszámolás alá eső szövetkezetek aránya 41,8 %-os volt Észak-Magyarországon, 32,2 % az Alföldön és 20,9 % a Dunántúlon (Tóth és Varga 1995).

⁸ Feljegyzés. Térségi-Gazdasági Főosztály, 1994. november 9.

ez az aggodalom nem igazolódtott. Nem mintha az aktív tagok megfelelő érdekérvényesítési erővel bírtak volna a nyugdíjasokkal és a kívülállókkal szemben. Az történt, hogy az üzlet-részforgalom 1995-ben felgyorsuló megindulásával párhuzamosan a tagság egészében a partvonalra szorult.

Nem arról van szó, hogy a szövetkezetek menedzsmentje szándékosan a tagság kifosztására törekedett volna, így realizálva „tulajdon” erejét. Inkább az történt, hogy arra kényszerültek, hogy a vezetésük alatt álló üzemből jószerével bármilyen áron szervezzenek életképes céget, hívják azt szövetkezetnek, kft.-nek vagy rt.-nek. Voltak közöttük, akik jobb híján vállalták a vezető szerepet ebben az igen nehéz korszakban, mert úgy érezték, lekéstek már arról, hogy magánvállalkozást indítsanak. Mások szakmai okokból tették le voksukat a nagyüzemi mezőgazdálkodás mellett.⁹ Megint mások megosztva vállalták (még) a szövetkezeti utódszervezet és az időközben kiépült magángazdaságaik menedzselését, ami összeegyeztethetőnek bizonyult, ha a magángazdaság nem állt másból, mint az utódszervezettel bér munkában megműveltetett gabonátáblákból.

Nincsenek országos szintű információink arról, hogy a szövetkezetekben, valamint az 1995-ben és azután megalakult gazdasági társaságokban az egyes dolgozói, ill. vezetői csoportok milyen arányban s milyen árfolyamon hasznosíthatták üzletrészeiket. Kétségtelen azonban, hogy a személyi jövedelemadó-kedvezményel támogatott üzletrészforgalomban különböző szerepekben vettek részt: a nyugdíjasok, munkanélküliek, a szövetkezet közéletéből és a munkaerőpiacról egyaránt kiszoruló általában eladóként, az aktív tagok, főként a menedzsmentbe tartozók, akiknek volt mit visszaigényelni az államtól, vevőként. Sőt, rokon, kliens kapcsolat révén a vidéki középmező is beszivárgott a szövetkezetekbe. Ha az üzletrészek tulajdonjogának „kicserélését” családon belül sikerült megoldani, akkor legtöbbször az idős korosztály állami forrásokból támogatott, örökösödési adóval sem terhelt „ajándékkoncióját” jelentette a (formálisan) névértéken bonyolított üzlet, amelynek kedvezményezettjei a fiatal, aktív kereső családtagok voltak.¹⁰ Ha nem családtagok között zajlott az adásvétel, az esetek többségében akkor is névértéken folyt a vásárlás, miközben a szövetkezeteket végleg elhagyó volt tagság zsebébe csupán az érték 10 százaléka vándorolt. Nem csoda, hogy az APEH főtitkárja 1996-ban hangos zúgolódással vették tudomásul a szövetkezeti üzletrészekbe történő befektetéseket, sőt, nem mezőgazdasági szövetkezetekben történt üzletrészvásárlások egyes eseteiben pert is indítottak a bonyolítók ellen. 1997-ben a parlament nem szavazta meg a magánszemélyek szövetkezeti üzletrészvásárlásait támogató törvényt, s ez tapasztalataink szerint leállította, illetve más mederbe terelte az üzletrészforgalmat.

1996-tól kezdődően ugyanis, állami támogatás mellett, maguk a szövetkezetek léptek piacra viszonylag jelentős vásárlóként: általában 10–15 százalékos értéken vásárolták az üzletrészeket, az összeg felét az állam fizette. A szövetkezetek mellett azok a gazdálkodáshoz ténylegesen kötődő menedzserek maradtak meg vevőként ugyanezen a piacon, akik eddigi befektetéseik révén „nagy” tulajdonosnak számítanak, és az átalakulási folyamat további szakaszaiban (pl. részvénytársas-

sággá alakulás esetén) reményük lehet tulajdonosi fölényük érvényesítésére.

A menedzserek nemcsak az üzletrész-, ill. részvényt piacon, hanem a tőke- és földpiacon is megjelentek befektetőként. Ezzel új fejezet nyílt a tulajdonviszonyok átalakulásának történetében, amelyet a tőkeakkumuláció korszakának nevezhetünk. Ennek során a szövetkezeti átalakuláskor újraosztott vagyyon (a termőföldről itt nem beszélünk) kisszámú tulajdonos kezében összpontosul. Ez a mindenképpen üdvözlendő folyamat a magyar átalakulási törvénykezés piacconformitását és ebből fakadó erejét mutatja. Kétségtelen azonban, hogy ez legtöbbször a volt szövetkezeti tagok kiszorítását vonta maga után, akik kényszerűségből megelégedtek az üzletrészeikért följárni látni csekély összeggel. Kivételnek számított, ha a menedzsment az akkumulációs folyamat során méltányosságra törekedett, és a piacinál magasabb áron vásárolta fel az üzletrészeket, vagy alternatív megoldásokat (pl. életjáradék fizetést) ajánlott.¹¹ A szövetkezetek menedzsereinek többsége azonban, miközben élt erőfölényével, a szükséghelyzet szorításában cselekedett.

Az aktív tagság szövetkezeteként változó, de összességében kb. negyven százalékra becsült hányada előbb a foglalkoztatásból, majd a tőkeakkumuláció megindulásával a tulajdonból is kiszorult. S mindezért viszonylag csekély ellenértéket kapott.¹² Bár 1992-ben közülük sokan azért nem éltek a kiválás lehetőségével, mert bíztak abban, hogy továbbra is kenyérkereseti forrást találnak a szövetkezetben. Ezek a folyamatok a legtöbb helyen fásultságot, csalódottságot eredményeztek, nyugdíjas és aktív tagok körében egyaránt. Nem szálltak harcba a menedzsment döntéseivel tulajdonosi jogaik érvényesítéséért, mert az üzem működtetése meghaladta kompetenciájukat. Menekülni pedig már nem lehetett, hisz a szövetkezetből könnyűszerrel történő kiválás s a vagyomból való arányos(abb) részesedés lehetősége 1992-ben lezárult.

Az üzletrészek viszonylag méltányos „befektetésére” 1994-ig volt mód a holdinggá alakult vagy szétváló szövetkezetekben, függetlenedő társaságokban: ezt az itt közölt esettanulmányok és más átalakulási históriák is dokumentálják. (Andor és Kuczi 1997, Bihari, Kovács és Váradi 1996, Hantó és Oberschall 1997, Kovács 1998). A tulajdonosoknak lehetőségük volt arra, hogy mintegy „szavazzanak” üzletrészükkel, s névértéken válhassanak tulajdonossá a szövetkezet kebelén belül alakuló, később gyakran önálló sodó gazdasági társaságokban. 1992–1994 a holding szövetkezetek viszonylag tömeges megalakulásának időszaka, amelynek során a szövetkezetek – főként azok, amelyek régóta alkalmazzák az önelszámolás elvét –, társasági formák keretei közé szervezték termelő tevékenységüket. Így születtek az állattartó telepeket üzemeltető kft.-k, a növénytermesztésre stb. alakult társaságok, amelyekben a központi vezetés – különösen az átalakulás első éveiben – a többségi tulajdon fenntartásával szándékozott el-

¹¹ Ez történt a 'Harmónia' szövetkezetben. Lásd Váradi Monika Mária esettanulmányát.

¹² Az is igaz azonban, hogy még mindig többet kaptak, mint az elbocsátott munkások, mert az üzletrészekért kapott összeg mégiscsak kiegészítette a végkielégítés csekély összegét, csakúgy, mint a tagsági viszony megszüntetésével beváltott részjegyek ellenértéke. (Ezekért a régi, az átalakulás előtti tagok általában nem készpénzzel fizettek, hanem egy elkülönített pénzalap szolgált fedezetül. Ez az új belépőkre már nem vonatkozott. A részjegyek összege változatos volt: a 'Harmónia' szövetkezetben pl. negyvenezer forint, a 'Homokvárban' csupán öt.

⁹ Mint Jónás úr, néhány alföldi tehenészeti telep megmentője. Lásd a 'Homokvár'ról szóló esettanulmányt.

¹⁰ Minden vizsgált szövetkezetben éltek ezzel a lehetőséggel azok az aktív tagok, akiknek a családjában volt üzletrész-tulajdonos.

lenőrző hatalmát fenntartani. Legalább ekkora szerepe volt azonban azoknak a banki kapcsolatoknak, amelyeket a volt legfelső vezetők privilegizáltak (Bihari, Kovács és Váradi 1994). (A bankok szempontjából ezt az is alátámasztotta, hogy ők voltak a szövetkezetek neve alatt jegyzett vagyontömeg képviselői, s 1998-ig csak ingatlanok szolgálhattak banki hitelek fedezetéül.) A holding szerkezet a volt közép- és felső vezetők nyilvánvaló érdekszövetségén alapult; míg az előbbieket hatalmát nagyrészt megőrizte, az utóbbiak számára karrierlehetőségeket nyújtott, a menedzserre válás iskolájaként működött. Igaz, ennek óriási volt az ára. A válságos körülmények között a társaságok vezetőinek kellett meghozniuk a gazdálkodással kapcsolatos és a legtöbbször radikális mértékű elbocsátásokkal járó nehéz döntéseket.

A kapitalizálódó környezet és a reorganizációs, vagy más állami támogatással eszközölt befektetések azonban a hatalmi súly eltolódásához vezettek a holdingokban, és pedig a gazdasági társaságok javára. A szövetkezetek tulajdonhányada, ha van egyáltalán, egyre kisebb, akárcsak a bérbe adott eszközhányad. Mindezt a már hivatkozott, és az itt közölt esettanulmányokban közzétett empirikus vizsgálataink mutatják, statisztikailag érvényes adatokkal nem tudjuk alátámasztani állításunkat. Vannak azonban erre utaló jelek, ilyen például az adózó szövetkezetek, ill. a kft.-k vagyonának eltérő irányú alakulása. A társasági jövedelemadózással kötelezett szövetkezetek saját tőkéje 1992-ben még az összes adóbevallást készítő 77,4 százalékát képezte, 1996-ban azonban már csak 62,4 százalékos volt ez az arány, míg a kft.-k részesedése 4 százalékról 15,4 százalékra emelkedett.¹³

Más vizsgálatok tapasztalatai is azt mutatják, hogy a szövetkezetek átalakulási stratégiái között a „holdingosodás” vagy az ahhoz vezető út az egyik tipikus átmeneti lépcső. Tóth Erzsébet és Varga Gyula 1995-ben megismételt vizsgálatában – az első felvétel 1993-ban volt, és 100 szövetkezetet érintett – a „túlélő” 84 gazdaság körében 29 működtetett gazdasági társaságokat (34,5 százalék), szemben a korábbi nyolccal (9,5 százalék). Igaz, hogy a szerzők szerint csak hat belső szerkezeti átalakítást végrehajtó szövetkezet működtette társaságait holdingszerűen, de a fejlemények ilyen irányú alakulása nem zárható ki (Tóth és Varga 1996). Akárhogyan is: nincs más út a szövetkezetek előtt, mint hogy ilyen vagy olyan formában, de racionális kapitalista üzemmé alakuljanak. Ezt diktálja a verseny s az eredményesség megkerülhetetlen követelménye.

A válasz tehát a fejezet elején feltett kérdésre, – hogy t.i. a szövetkezetek átalakulása kapcsán bekövetkezett vagyonmegosztás megfeleltethető-e földkárptólás és restitúció során tapasztalható tulajdoni széttörédezésnek – az, hogy nem feleltethető meg. Nem, mert a kiválással történő vagyonkivitelre nem volt többé mód 1993-tól, így a szövetkezetek és társas vállalkozások egyébként nagy méreteket öltő összeszűkülési, széttörédezési folyamatát a piaci viszonyok és a szövetkezetben maradó vezetői csoportok közötti harc végkimenetele határozta meg. Sőt, jelentős mértékű akkumulációs folyamat indult el a tőke és az üzletrészek piacának megélnkülésével. Az üzletrészek tehát a koncentrációs folyamat megfelelő vívő eszközeinek bizonyultak. Ugyanakkor a hozzájuk kötődő tulajdonosi jogosítványok ellentmondásossága, hogy t.i. az üzletrésztulajdon nem von maga után arányos szavazati jogosítványt,

valószínűleg számottevő szerepet játszott abban, hogy sokhelyütt éltek a termelés társasági formák közé menekítésének eszközeivel, bár ez csak egy volt az ilyen irányban ható tényezők között.

3. A földhasználat alakulása Magyarországon

A földhasználatban a rendszerváltás során hozott törvények teremtettek döntő fordulatot. Három törvényről, ill. törvénycsomagról kell itt említést tennünk: a kárptólási törvényekről, a szövetkezetek átalakulását szabályozó törvényről és a Földtörvényről. E törvények célja – többek között – az volt, hogy megszüntessék a nagyüzemek földtulajdonosi és használati monopóliumát. Amikor a törvénykezési folyamat elindult, az egyéni földhasználók a mezőgazdasági területnek alig több mint 17 százalékát művelték, öt évvel később már az ő birtokukban volt a mezőgazdasági terület 51 százaléka és a maradékon osztoztak a szövetkezetek és társas vállalkozások körülbelül 3:2 arányban. De vajon valóban így van-e, vajon a statisztika pontos információkkal rendelkezik-e ebben a tekintetben?

Óriási ellentét feszül ugyanis a földhasználat ilyen nagymértvű individualizálódása, a tulajdonképpen mezőgazdasági vállalkozók (1997-ben kb. 30 ezer fő) és a főfoglalkozású gazdálkodók számának (kb. 70 ezer fő) vártnál jóval kisebb mértékű emelkedése között. Ez azt sugallja, hogy a súlyt e magas arányszám mögött a kistermelők másfél milliós tömege adja, akiknek több mint fele kényszerült színt vallani 1997-ben: ekkor mintegy 800 ezer fő váltotta ki őstermelői igazolványát; tehát legalább ennyien nem csak önellátásra, hanem piacra is termeltek.

Sokan dolgoznak kevés földön: gyakran idézett adat, hogy az egy tulajdonosra jutó terület körülbelül két és fél hektár volt Magyarországon; a gazdasági méretű háztartások esetében az átlagosan használt termőföld nagysága 1,2 hektár volt 1994-ben. A földtulajdon és használat elválása és elaprózódása, a jövedelemkiegészítést (Spéter 1997) vagy a pusztai túlélést szolgáló (Laki 1997) mezőgazdasági kistermelés szerepének nagymértékű növekedése egyike a volt szocialista országok agrárátalakulásában mindenütt jelen lévő legnagyobb ellentmondásnak, amely nálunk az alábbi tényezőkből fakadt.

1. A kárptólás csak azokból a tulajdonviszonyokból indulhatott ki, amelyeket politikai okokból ért sérelem. Ez pedig az elaprózott, már fél évszázaddal ezelőtt is súlyos válságtünetekkel terhes kis- és törpeparaszti birtokok dominanciáján alapuló földtulajdoni szerkezet volt. Az ország gazdaságának jellegéből az is értelemszerűen adódott, hogy a legtöbb kárptólt a földkárptólásban volt érdekelt: az 1. Kárptólási Tv.-hez beadott kérelmek 90 százaléka tartalmazott földigénylést is.¹⁴ Annyira elaprózott volt ez a struktúra, hogy a degressziós elv érvényesítése nélkül 100 százalékos kárptólásra volt jogosult a valamikori parasztbirtokok örököseinek 97 százaléka.¹⁵ Ezt az amúgy is törpetulajdont generáló háttérrel és alapzattal terhelte tovább, hogy a kárptólási jegyek gyakran megosztottak az örökösök között, s hogy a földárveréseken általában megegyezéssel licitáltak, vagyis (előzetes megegyezés esetén) mindenki licitálhatott, és pedig utalvánnyal növelt kárptólási jegyei értékének arányában. (Minél többen licitáltak egy megegyezéses árverésen, annál kisebb föld jutott egy-egy licitálónak.) A

¹³ Ennél pontosabb elemzésre azért nincs módunk, mert sem az adóbevallások, sem a statisztika nem tesz különbséget az önálló és a holdingok ernyője alatt működő gazdasági társaságok között.

¹⁴ Nagy Ferenc szíves közlése.

¹⁵ 1949-ben a birtokok ekkora hányada tartozott a 200 AK érték alatti kategóriába átlagos (20 AK/ha) minőség esetén

legsúlyosabb, helyenként máig megoldatlan helyzet a mezőgazdaságon kívüli üzleti potenciállal rendelkező területeken alakult ki, így a Balaton partján, a budapesti agglomeráció településein, Sopron környékén stb. Ezekben a térségekben előfordult, hogy a vásárolt jegyekkel licitáló idegenek kiszorították saját településük földpiacáról a helyieket, akik legalábbis éles versenyben, drágábban és kevesebbet tudtak licitálni.¹⁶

2. A közép-európai volt szocialista országok közül csak Magyarországon jött létre ún. „szövetkezeti tulajdon” az 1967-es földtörvény nyomán. Ebből fakadóan volt mit osztani, így lehetőség nyílt arra, hogy a valamikori nincsteleneknek is jutassanak földet, sőt, a maradványelv alapján (miután minden, a törvények által szentesített igényt kielégítettek) a más címeiken újra földtulajdonhoz jutó szövetkezeti tagoknak is juttatott néhány aranykoronányi terület. Csak Magyarországon osztottak magántulajdonba kerülő ún. tagi részaránytulajdont¹⁷, a reprivatizációt választó vagy az anarchiába süppedő többi átalakuló országban erre nem volt mód. Ez a körülmény a háztáji földek 1992. évi megszüntetése után is megteremtette a kistermelés folyamatosságának egyik feltételét.

3. Az a tudáskészlet, amely a nagyobb, paraszti típusú vagy vállalkozói jellegű gazdaságok vezetéséhez szükséges, a rendszerváltás utáni évekre nagyrészt már elveszett. Magángazdaként csak néhány nyakas parasztember dolgozott a szocialista érában szerte az országban. Nagyobb tömegben csak Bács-Kiskun megye szakszövetkezeteiben volt rá szükség és lehetőség, hogy a vegyes paraszti gazdaságok működtetésének ismerete megőrződjék a középgeneráció számára. A vállalkozói jellegű háztartások aránya a korabeli vizsgálatok tükrében ötnyolc százalék volt a nyolcvanas évek végén (Kovács 1988; Szelényi 1993), ez az arány emelkedett kétszeresére (helyenként talán ennél többszörösére) az elmúlt évtizedben (Harcza és Kovács 1996), ami moderált, arányos fejlődésnek tekinthető. E fejlődés forrását részben a kárpótlási folyamat jelentette (a nagyobb földön gazdálkodók között felülreprezentáltak a volt közép- és gazdagparaszti réteg leszármazottai) (Harcza 1996), részben az a politika felől gyorsított bomlási folyamat, amely a nagyüzemi szektorban végbement.

4. A kistermelők közül csak keveseknek volt annyi tartaléka, hogy a rendszerváltás amúgy is súlyos megpróbáltatásai mellett módjuk lett volna beruházásokra. Amikor 1992-ben dönteniük kellett arról, hogy a rájuk jutó szövetkezeti üzletrészt mire használják, csak a kisebbség döntött a kiválás mellett, a többség maradt, mert féltette a munkahelyét, és azt is tudta, hogy eszközök nélkül, kis parcellán, kusza piaci viszonyok mellett nem tud annyit megtermelni, értékesíteni, amennyi helyettesíthetné a főállásból származó jövedelmet. Akik némi vagyonszelettel kiváltak a volt közösből, ritkán juthattak hozzá a „jóhoz”. A kiváló üzletész-tulajdonosok számára elkülönített vagyontárgyakat már „kimazsolázták”: a

magánvállalkozásra készülődők – közép- és felső vezetők,¹⁸ gépekkel dolgozó szakmunkások¹⁹ – vásárolták meg a nyolcvanas évek végén, az évtized fordulóján, vagy – érthetően – a maradó többség tartott rájuk igényt. Eszköz nélkül, bér munkára alapozva – jó okkal – csak kevesen mertek belevágni a gazdálkodásba. Folytatni a részidős kistermelést a nyolcvanas években kialakult ösvényeken – azt igen, de vállalni a törpeparaszt nyomorúságát – ezt önként csak egy-két megszállott ember választotta. A kényszer sokakat mégis ide szorított.

Mindebből következően a tíz hektárosnál nagyobb területű egyéni gazdaságok aránya országos léptékben csupán 1,8 százalék volt 1994-ben; az is igaz ugyanakkor, hogy a két mezőgazdasági összeírás közötti mindössze három évben ezek száma 1646-ról 21 773-ra emelkedett. A növekedés gyors, és bizonyára jelentős mértékű marad még akkor is, ha üteme szükségképpen csökkenni fog. A Központi Statisztikai Hivatal és a Politikatudományi Intézet közös felmérésében az 500 ezer forint termelési értéket meghaladó gazdaságok körében végzett vizsgálat is azt mutatta, hogy jelentős mértékű földakkumuláció zajlik, és várhatóan folytatódik azokban a gazdaságokban, amelyek számottevő jövedelemtermelési potenciállal rendelkeznek. Ebben a gazdálkodói körben 1992 és 1995 között 16,1 százalékról 35,4 százalékra emelkedett a tíz hektárnál többet használó gazdaságok aránya (Harcza 1996: 10). Empirikus kutatásaink során nyert tapasztalataink, Hamar Anna itt közölt tanulmánya és az országos felmérések eredménye ugyanazt erősítik: határozott keresleti piac alakult ki a termőföld forgalmazásban. 1997-ben, amikor az elsőként licitált földek már legálisan eladhatókká váltak, a több száz hektáros birtokok és a gazdasági társaságok tulajdonosai versengtek a földjeiket bérbeadó, ill. értékesítő kistulajdonosokért. Jobb ajánlat esetén az érvényes bérleti szerződések sem jelentettek akadályt, mert nem vette őket véresen komolyan sem a bérbeadó (mert amit eddig kapott, azt túl alacsonynak tartotta, ha megkapta egyáltalán), sem a bérbevevő (mert tudta, hogy vétkesnek találtatna, ha perlekedésbe bocsátkoznék).²⁰

Bármekkora is azonban eme gazdálkodói kör és az általuk használt terület gyarapodása, nem magyarázza meg az egyéni gazdálkodók földhasználatában mutatkozó kiugró aránynövekedését. Terepmunkáink, a közölt esettanulmányok tapasztalatai és a statisztikai adatok egybevetése alapján úgy véljük, hogy az alábbi jelenségek együttes hatásáról lehet szó:

A) Vannak olyan régiók, különösképpen az Alföldön és az észak-magyarországi megyékben, ahol a szövetkezetek és a volt állami gazdaságok szétesése az ipari ágazatok 1989/90-es gyors összeomlását követően rohamos volt.

B) Ebből következően ezekben a megyékben tapasztalták meg először a tömeges és tartós munkanélküliség nyomorúságát, így a keleti és északi régiókban értékelődött föl leghamarabb a föld, ami legyen bármilyen kicsi is, végszükség esetén megélhetést adhat a családnak. Ezért itt kezdtek a legtöbben magángazdálkodásba. Többségük ma is éppen csak megél abból, amit a földművelésből keres, néhányan azonban „eurokonform” méretű gazdaságot építettek ki. Ha számba vesszük azokat, akiket főfoglalkozású gazdaként regisztrált az általános mezőgazdasági összeírás, valamint azokat, akik állandó alkal-

¹⁶ Ez történt Nemesfaluban is. (Lásd Nigel Swain esettanulmányát.)

¹⁷ Vö. a nincstelen tagoknak juttatott 30 AK értékű, az alkalmazottaknak járó 20 AK értékű területeket, amelyek a háztáji, ill. az illetményföld kiváltására szolgáltak. Tartós használatba adott kisparcellákkal más átalakuló gazdaságokban is találunk, teljes tulajdonosi jogosítványokkal azonban ezen parcellák használói nincsenek felruházva. Lásd a balti és a bolgár kontextusról a Replika angol nyelvű különszámában megjelenő tanulmányokat. (Alanen 1998, Kaneff 1998)

¹⁸ Lásd Hamar Anna tanulmányát a „semiből lett gazdaságokról”.

¹⁹ Mint a 'Homokvár' szövetkezet műhelymunkásainak finesebb tagjai.

²⁰ Lásd Hamar Anna és Kovács Katalin esettanulmányait.

mazásban álltak megerősödő magángazdánál ugyanakkor, akkor előttünk áll az a 61 793 fő, aki „fehéren” élt az egyéni gazdaságokból 1994-ben. Ez nem kevés, mert a közép- és nagyüzemi szektor ugyanakkor ugyan négyszer több aktív dolgozónak adott munkát, azoknak a száma, akik bejegyzett vállalkozóként vagy ilyenek alkalmazottaiként dolgoztak azonban nőtt azóta, míg a a közép- és nagyüzemek foglalkoztatási ereje tovább szűkült.

C) Kétségtelen, hogy az 1994 májusában, az első konzervatív kormány működésének utolsó napjaiban megszavazott Földtörvény, amely gyakorlatilag kizárta a szövetkezeteket és jogi személyiségű vállalkozásokat az élénkülő földpiacról, az érintetteknek tényleges hátrányt jelent. A gazdálkodó szervezetek e korlátozás nélkül nyilvánvalóan kevesebbet veszítettek volna földhasználói pozícióikból, sőt, regenerációjukkal párhuzamosan a legtközelebb vásárlóként jelentek volna meg a földpiacon. Nem véletlenül robbant ki 1997-ben nyílt konfliktus a földtörvény módosítására tett kísérlet kérdésében (Fertő 1997), ami többek között azzal, hogy nagy szolgálatot tett az ellenzéki erők kohéziójának megteremtésében, majd erősítésében, előrevitte a kormányzó erők bukását. Az ún. nagyüzemi lobby a maga szempontjából okkal kérte számon a hatalmon lévőkötől, legalább a ciklus utolsó évében, választási és kormányprogramjuk végrehajtását (a Földtörvény módosítását), hiszen egyre harsányabb jelek mutatták versenypozícióik alapvető megrendülését. Többek között karnyújtásnyira került azoknak az 1993-ban szerencsésen hosszú időre, öt évre kötött bérleti szerződéseknél a lejárat ideje, amelyek az ideig többé-kevésbé biztosították a működés egyik legfontosabb feltételét a közép- és nagyüzemek számára, a művelhető földet. Ezenközben nagymértékben megélnélt a földpiac, mind a bérleti mind az adásvételi oldalon, ami az árak folyamatos emelkedésének irányába hat várhatóan a jövőben is.²¹ Akárhogyan is: az egyéni földhasználat térnyerésében óriási szerepe volt és van annak a pozitív diszkriminációnak, amelyet az érvényben lévő földtörvény az egyéni gazdáknak biztosít.

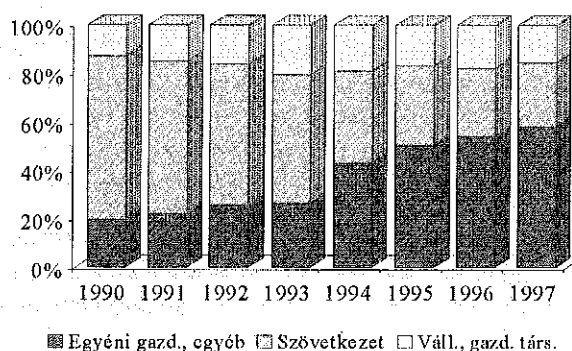
D) Meglehetősen nagy területi differenciák alakultak ki a földhasználat vonatkozásában. Ahol az egyéni termelésben produkált GDP²² és az egyéni földhasználók aránya egyaránt viszonylag magas, ott ténylegesen háttérbe szorulhatott a nagyüzem. Ahol ez még a kisüzemek foglalkoztatási kapacitásának viszonylagos erősségével is együtt járt, ott bízhatunk abban, hogy az így kialakult birtokszerkezet nem megy a kibontakozás rovására, és nem gátolja jelentős mértékben a mezőgazdasági termelés regenerációját. Ez azonban csak a dél-alföldi megyéket, kisebb mértékben Hajdú-Bihart és még kisebb mértékben Jász-Nagykun-Szolnok megyét jellemzi. (Csongrádban és az említett két észak-alföldi megyében erős maradt a nagy- és középüzemi szektor is, bár ez a földhasználat Csongrád megye adataiból nem világlik ki.) A kistermelők és magángazdák az országos átlagnál (51,3 százalék) sokkal nagyobb mértékben vették birtokukba a mezőgazdasági területet Szabolcs-Szatmár-Bereg (76,7 százalék) és Bács-Kiskun me-

gyében (67,7 százalék), s 4-7 százalékkal az országos átlag feletti volt a részesedésük Békés, Csongrád és Pest megyében. Ugyanakkor mélyen átlag alatti értékekkel találkozunk néhány dunántúli megyében (Vas, Somogy, Fejér, Baranya), így természetesen adódik, hogy a 38,4 százalékos egyéni földhasználat a dél-dunántúli régió a sereghajtó. A Duna elválasztó erőt jelent ebben a tekintetben: míg a Dunántúlon a földhasználatban még a közép- és nagyüzemek uralkodóak, az Alföldön már – egyetlen megye kivételével – nem, s ehhez hasonló helyzet alakult ki az észak-magyarországi régióban is.

E) Sok esetben azonban egyszerű regisztrációs „probléma”, illetve egy sajátos transzformációs találmány/kényszer húzódik meg a számok ilyen alakulása mögött. Ha ugyanis a földtulajdonosok a földjüket nem adják bérebe egy nagyüzemnek, hanem megrendelik a művelés gépi munkálatait, akár a teljes művelést is, egyéni földhasználónak minősülnek. Némi joggal, hiszen ebben a konstrukcióban általában a tulajdonos és nem a szolgáltató finanszírozza a termelés költségeit, de legalábbis osztoznak rajta. Mindazonáltal: ahogy nagyüzemi földhasználatnak sem, úgy hagyományos értelemben vett kisüzemnek sem tekinthető ez a forma: átmenetszülte kényszerrel, illetve alkalmazkodásról van szó.

	1990	1991	1992	1993
Váll., gazd. társ.	816 756	959 850	981 715	1 235 703
Szövetkezet	4 378 672	4 058 473	3 577 797	3 267 049
Egyéni gazd., egyéb	1 277 640	1 441 327	1 576 190	1 626 311
Összesen	6 473 068	6 459 650	6 135 702	6 129 063
	1994	1995	1996	1997
Váll., gazd. társ.	1 163 651	912 300	1 090 348	967 050
Szövetkezet	2 305 964	1 818 700	1 748 441	1 611 821
Egyéni gazd., egyéb	2 652 367	2 788 600	3 345 672	3 615 762
Összesen	6 121 982	6 179 300	6 184 461	6 194 633

A mezőgazdasági terület megoszlása 1990-1997.

1. sz. ábra A mezőgazdasági terület megoszlása a gazdasági szektoronként 1990-1997. (ha)

²¹ A társasági adózásra kötelezett gazdasági szervezetek bevallásai szerint 1993 és 1996 között gyakorlatilag megnégyszereződött az e szervezeti körben kifizetett földbérleti díj (2136 millióról 10 063 millióra), bár az összes, termelésben felhasznált költségeknek még így is csak az 1,6 százalékát tette ki. A szövetkezetek esetében a legmagasabb ez a hányad (2,4 százalék).

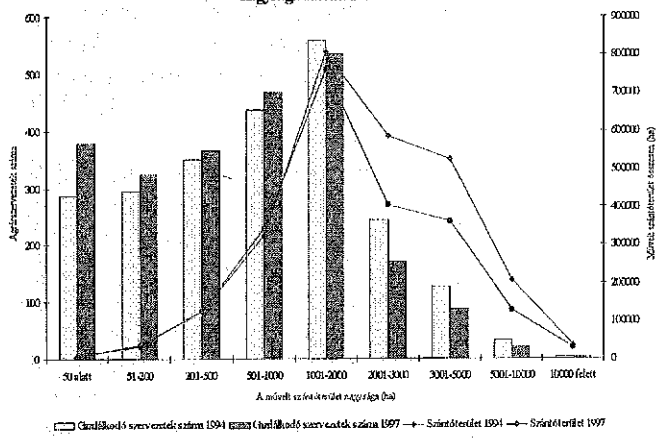
²² A kistermelésben előállt GDP területi megoszlására vonatkozó számításokat Kovács Csaba végezte el (Kovács, Kovács és Bihari 1998).

Ha tehát a tényleges egyéni földhasználat arányáról kell állást foglalnunk, azt mondhatjuk, hogy az a hivatalos statisztikákban közölt adatoknál legalább 10-15 százalékponttal alacsonyabb, 35-40 százalékos lehet,²³ s meggyőződésünk, hogy

²³ Tóth Erzsébet és Varga Gyula ennél is kevesebbre, 25% körüli becsüli az egyéni földhasználat arányát 1995-ös reprezentatív vizsgálatuk tapasztalatai alapján (Tóth és Varga 1996).

ezzel nem becsüljük alá az egyéni földhasználat mértékét. Szemléletesen mutatja ezt az 1. és 2. számú ábra. Az előbbi a gazdálkodók fő típusai szerint mutatja a földhasználat alakulását, benne az egyéni földhasználók nagyarányú, folyamatos térnyerését és a szövetkezetek drámai méretű pozícióvesztését a társas vállalkozások földhasználatának tulajdonképpeni stabilizációja mellett. A 2. számú ábra ugyanakkor azt érzékelteti, hogy milyen méretű üzemek uralják a szántó művelési ágú területeket. Az ábrán kétségkívül megmutatkozik a középüzemi méret, vagyis az 1000–2000 hektárt művelő gazdálkodó szervezetek dominanciája, jóllehet már ez a kategória is a fogyasztók közé tartozik. Az 1994-ben és az 1997-ben használt szántóterület nagyságát jelző vonalak közti terület érzékelteti a gazdálkodó szervezetek használatából kikerült szántó nagyságát. Azon nem csodálkozhatunk, hogy főként a 2000–5000 hektárt művelő szervezetek viselik a veszteség terhét, hiszen ebbe a kategóriába került a volt szövetkezetek többsége. Az azonban, hogy az 1000 hektár alatti kategóriákban a számbeli növekedés ellenére szinte együtt halad a két vonal, vagyis nem nő a földhasználatban a kis-közép szervezetek részesedése, azt jelzi, hogy az „osztokodás” 1997-ig a gazdálkodó szervezetek és az egyéni földhasználók között zajlott, és nem a gazdálkodó szervezetek különböző nagyságrendi kategóriái között.

A gazdálkodó szervezetek száma és a szántóterület nagysága a művelt szántó nagysága szerint 1994-1997.

2. sz. ábra

Jóslatokba kénytelen bocsátkozni az, aki a jövő folyamataival kapcsolatos megállapításokat tesz. Mi a „középre tartás”, vagyis a nagy- és középüzemi kategória további fogyatkozása mellett – ami nem a sikeres állami nagybirtokok aprózódásának, hanem a nagyobb területet művelő szövetkezetek földhasználati részesedése csökkenésének lesz várható következménye – az 1000 hektár alatti szervezetek pozíciójának erősödését várjuk, hiszen ide fogyatkoznak a nagyobbak, és ide nőnek fel a kicsik.²⁴

4. A túlélő gazdálkodó szervezetek versenye

Mielőtt a gazdálkodó szervezetek típusai szerinti vizsgálódásba kezdenénk, egy látványos és az átalakulást töretlenül

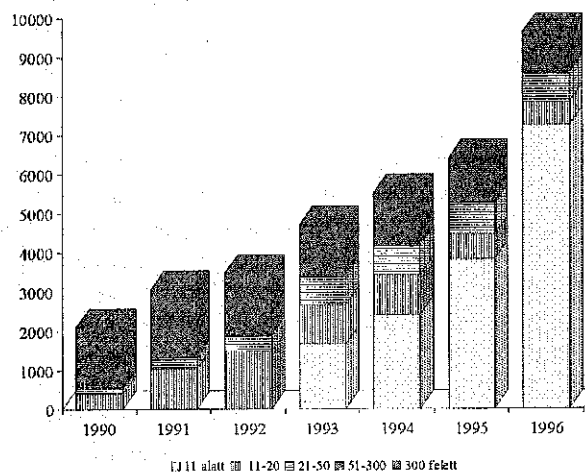
²⁴ Az 1994-es általános mezőgazdasági összeírásnak a gazdasági méretű háztartások földtulajdoni és földhasználati helyzetére vonatkozó adatai alapján a földbérleti viszonyok vonatkozásában is világosan elkülönül az összes többi régiótól az Alföld, azon belül a Dél-Alföld, mint olyan nagytáj, ahol a többi országrészhez képest sokkal kisebb mértékben adják bérbe a földtulajdonosok földjeiket. A Dél-Alföldön a saját tulajdonban lévő földterületnek 1994-ben csak 25 %-a volt bérben, míg a Közép-Dunántúlon 49,5 %-a.

jellemző folyamatra, éspedig az aprózódásra, szervezeti összehúzóerőre hívjuk föl a figyelmet. A 3. ábra szemléletesen mutatja mind a széttörődés mértékét, mind egyenes vonalát s a nyomában átrendeződő üzemi struktúrát: a statisztika kategóriarendszerében 1993-ban debütáló 1669 „kisüzem” (11 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató gazdálkodó szervezet) száma 1996-ra 7256-ra nőtt, míg az ellenkező végleten 722-ről 72-re csökkent, vagyis megtizedelődött a 300 főnél több alkalmazottat munkáltató nagyüzemek száma. A 21–50 és az 51–300 főt foglalkoztató kis-közép- és középüzemi kategória ebben a vetületben is stabilnak látszik, bár az 51–300 főt foglalkoztató üzemek száma a csúcstól jelentősen 1994-hez képest 1996-ra 20 százalékkal csökkent. Ugyanakkor, akárcsak a földhasználat esetében, a számban egyre gyarapodó kisebb üzemek (21 alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztatók) a működő mezőgazdasági gazdálkodó szervezetek tőkéjének csupán 18,7 százalékát jegyezték 1996-ban, míg ezen belül a legfeljebb 10 főt foglalkoztatók tőkerészesedése 13,2 százalék volt.

A jogi személyiségű agrárszervezetek számának alakulása

Foglalkoztatottak száma	1990	1991	1992	1993
11 alatt				1669
11-20	413	1031	1471	991
21-50	106	297	437	730
51-300	860	1060	1200	1188
300 felett	722	666	378	129
Összesen	2101	3054	3486	4707
Foglalkoztatottak száma	1994	1995	1996	
11 alatt	2420	3834	7256	
11-20	1012	624	605	
21-50	761	799	743	
51-300	1209	1061	963	
300 felett	126	95	72	
Összesen	5528	6413	9639	

A jogi személyiségű agrárszervezetek száma a foglalkoztatottak száma szerint

3. sz. ábra

A 300 főnél több alkalmazottat foglalkoztató szövetkezetek és társaságok tőkerészesedése pontosan annyi volt, mint azoké, amelyek legfeljebb 20 személynek adtak munkát. A

tulajdonképpen nagyüzemek (főleg átalakult állami gazdaságok) szinte kivétel nélkül részvénytársasági formában működtek. Egy átlagos kft. 1992 és 1996 között három fővel csökkentette állományi létszámát, csupán 11 főt foglalkoztatott; egy átlagos szövetkezet ugyanekkor aktív keresőinek már több mint felét elküldte, és 128 fő helyett csak 58 fő számára nyújtott keresetet. A részvénytársasági körben ezzel ellentétes irányú folyamatok zajlottak: egy-egy rt.-ben 1992-ben átlagosan 160, 1996-ban 175 kereső dolgozott.

Előzményeink bizonyító erejét némileg csökkenti, hogy a statisztikai adatgyűjtés jelenlegi gyakorlata a társasági formák és a szövetkezetek kapcsolatait illetően nem teszi lehetővé a tisztánlátást. A gazdasági társaságok típusainak és teljesítményeinek megítélését például nehezíti, hogy nem tehető különbség a holdingok alá tartozó, valamint a ténylegesen független – új alapítású, vagy ki-, ill. szétválással függetlenné vált – társaságok között. Így sem a szövetkezetek, sem a gazdasági társaságok (főként a korlátolt felelősségű társaságok) működésének sajátosságai nem ítélnél meg kellő precizitással.

Ha mindezek ellenére megvizsgáljuk azt a municiót, amellyel 1992-ben az egyes vállalkozási formák elindultak a túlélésért folytatott versenyben, kétségtelen, hogy a szövetkezetek voltak a leginkább főszereltek: az ágazatban működő, nem magánszemélyek által befektetett tőke 79 százalékát az ő nevük alatt regisztrálták, ekkor még többségi földhasználók voltak, a munkaerő 74 százalékát foglalkoztatták. 1996-ra 12 százalékponttal csökkent a tőkéből való részesedésük, de még mindig 65 százalék fölötti részaránnyal rendelkeztek, és a 14 százalékpontos csökkenés dacára a legnagyobb munkáltatók maradtak. A termelésben felhasznált tárgyi eszközök (nettó) értékének csökkenése 17 százalékpontos volt a szövetkezetek körében 1992 és 1996 között míg a kft.-k részesedése 18,9 százalékponttal növekedett 4,5 százalékról 23,4 százalékra. A korlátolt felelősségű társaságok 4 százalékról 13 százalékra növelték tőkerészesedésüket, 22 százalékra tellett foglalkoztatási kapacitásukból.²⁵

Meglehet, kockázatot vállalunk, amikor megbecsüljük a ténylegesen szövetkezeti használatban álló eszközhányadot, de úgy gondoljuk, hogy az legfeljebb 10–15 százalékkal haladhatja meg a szövetkezeteknek a szántóterületek használatában becsült részesedését, tehát 35–40 százalék körül mozoghat, azaz lényegesen alacsonyabb a hivatalosan regisztráltnál. A fennmaradó eszközhányadot bérletek formájában zömmel kft.-k hasznosítják; utóbbiak eszközhasználati részesedése így 30–40 százalékra tehető, az erőviszonyokat e két üzemtípus között tehát bizonyos szempontból kiegyenlítettnek gondoljuk. Ezt látszanak igazolni az árbevételre vonatkozó mutatószámok is: míg 1992-ben a szövetkezetek a vizsgált adózók árbevétel-tömegének 62 százalékát termelték meg, addig 1996-ban már csak kevesebb mint felét, 44 százalékát. Ugyanebben az időszakban a kft.-k 16 százalékról 37 százalékra növelték részesedésüket. Az is tény, hogy az utóbbi szervezetek nagyobb rugalmassága és a kereskedelemben való hangsúlyos szerepe erőteljesen meghatározza e viszonyszámok értékeit, ami annál is inkább érthető, mert 1996-ban a korlátolt felelősségű társaságokban volt a legmagasabb, 34,2 százalékos a külföldiek tulajdoni részesedése. (Miközben a szövetkezetekben vagy legalábbis a szövetkezeti központokban gyakorlatilag nincs külföldi tulajdonos, és a részvénytársaságokban is csak 6,3 százalékos

volt a részesedésük. (De ki tudja, hány kisebbségi vagy többségi külföldi tulajdonban álló kft.-t fűz valamilyen szervezeti kapocs szövetkezetekhez vagy részvénytársaságokhoz?) A rugalmassággal, a magas külföldi tulajdoni hányaddal és a nagymértékű termékkereskedelemmel függhet össze az, hogy a vizsgált vállalkozási körben az összes export árbevétel tömegének több mint kétharmadát (67 százalékát) korlátolt felelősségű társaságok hozták 1996-ban, míg a részvénytársaságok részesedése csak 20 százalék, a szövetkezeteké pedig 11 százalék volt. (Az export árbevételnek a nettó árbevételhez mért aránya is a kft.-knél volt a legmagasabb 1996-ban, 10,6 százalék, míg a szövetkezeteknél 1,4 százalék, az rt.-k esetében 7,1 százalék.) Vagyis a szövetkezetek szinte alig folytattak külkereskedelmi tevékenységet.

Más mutatók is azt jelzik, hogy a legdinamikusabb vállalkozástípus a korlátolt felelősségű társaságok képviselték 1996-ban (és hozzátehetjük, hogy a megelőző években is). Míg ugyanis 1992-ben a befejezetlen beruházásokból a kft.-k csak 15,7 százalékot mondhattak magukénak, s a szövetkezetek részaránya 63 százalék volt, addig 1996-ban a befektetések nagy része kft.-kben valósult meg (47,4 százalék), míg a szövetkezetek részesedése megfelelőddött (33,8 százalék). 1992-vel összevetve 29 százalékpontos növekedést mutat a kft.-k rövid lejáratú hitelállományból való részesedése: a rövid lejáratú kötelezettségek 44 százaléka kft.-knél, 18 százaléka rt.-knél, (s 19 százalékpontos csökkenés után) 36 százaléka szövetkezeteknél volt 1996-ban. Ezek a viszonyszámok ugyanakkor a tulajdoni és használati viszonyok meg nem felelését tükrözik az eszköz- és tőkeállományra vonatkozóan, amelyre már a földhasználati viszonyok elemzésekor is kitértünk.

A társas vállalkozói színtéren tehát dinamizmus, a tőkehányadhoz képest magas árbevétel, viszonylag jelentős külkereskedelmi tevékenység és számottevő külföldi tulajdoni hányad jellemzi a korlátolt felelősségű társaságokat, a jelen és közeljövő protokapitalista kis-középzemeit. A részvénytársaságok, amelyek jelentős része félállami kapitalista nagyüzemként működött 1996-ban (az állami tulajdon részaránya 44 százalék volt ebben a posztvállalati körben), ugyancsak tartós és számban gyarapodó szereplői a magyar agrárgazdaságnak. Különösen, ha figyelembe vesszük az átmenetiség állapotától fokozottan sújtott, helyüket kereső, újabb átalakulásra kész szövetkezeteket, ill. a szövetkezeti vezetők várhatóan megélnélkülő érdeklődését a részvénytársasági forma iránt. E közbevetéssel jelezzük: a szövetkezetek képviselik a legkevésbé stabil, várhatóan további pozíciókat veszítő posztoszocialista (nagy-közép) üzemtípust, amelyből a termelési funkciók kicsúszni látszanak, és úgy tűnik, további vagyonszűrésre vannak ítélve.

Összegzés

Kistermelők százezrei, magángazdák, szövetkezetek, szövetkezeti utódszervezetként működő vagy alulról felnövekedett gazdasági társaságok a mai agrárgazdasági színtér szereplői. Az empirikus vizsgálatok közelképei és a mégoly ellentmondásos adatfeldolgozások is azt igazolják, hogy egy olyan vegyes üzemi struktúra alakult ki Magyarországon, amelyben minden üzemtípusnak vannak esélyei a túlélésre. Az évente megismétlődő súlyos konfliktusok (blokádok 1997-ben, gabonaégetések 1998-ban) ugyanakkor azt mutatják, hogy ezt az esélyt sokan, főleg a kistermelők egyre bizonytalanabbnak érzik, egyre elkeseredettebb küzdelmet kell folytatniuk érte. Úgy látszik, hogy az agrárviszonyok mélyreható átrendeződésének folyamata távolról sem fejeződött be, a küzdelmes évek folytatódnak.

²⁵ Az részvénytársaságok növekedésére az állami gazdaságok privatizációjával való szoros összefüggése miatt nem térünk ki.

Hivatkozott irodalom

- Andor Mihály és Kuczi Tibor: Tulajdonváltás és modernizáció a mezőgazdaságban. In *Mozgó Világ*:83-99
- Alanen, Ilkka (1998) Emerging enterprise structures and the internal conflicts of transforming large-scale farms in Estonia. In *Replika angol nyelvű különszáma*: 145-160.
- Bali János (1998): Megtorpanás? A mezőgazdasági áruterelés fejlődésének korlátai egy málnatermelő településen. *Replika* (33-34): 107-120.
- Bihari Zsuzsanna, Kovács Katalin és Váradai Monika (1994): Restructuring Hungarian Agriculture. The Case of 'Golden Age'. In: David Symes and Anton J. Jansen, eds. *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*, 136-153. Wageningen: Agricultural University
- Bihari Zsuzsanna, Kovács Katalin és Váradai Monika Mária (1996): Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. In *Tér és Társadalom* 4: 139-152.
- Hamar Anna (1998): "Semmiiből lett" gazdaságok. *Replika* (33-34):163-176.
- Hantó Zsuzsa és Oberschall, Anthony (1997): A piacgazdaság születése: A magyar mezőgazdaság a szocializmus után In *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. Kárpáti Zoltán szerk., 128-142. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja
- Harcza István (1996): Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók 1991-1995. Budapest: KSH
- Harcza István és Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In *Társadalmi riport 1996*. Andorka
- Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György szerk., 101-135. Budapest: TÁRKI-Századvég
- Juhász Pál és Mohácsi Kálmán (1993):. Az élelmiszergazdaság átalakításának ellentmondásai. In *Közgazdasági Szemle*, 7-8: 614-624.
- Kaneff, Deema (1998): Private Co-operatives and Local Property Relations in Rural Bulgaria. In: *Replika angol nyelvű különszáma*: 161-173
- Kovács Imre (1988): Termelők és vállalkozók (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban). Rétegződés-modell vizsgálat IX. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
- Kovács Katalin (1998a): Elfújja a szél? Esettanulmány a 'Homokvár' szövetkezetről. *Replika* (33-34):137-150.
- Kovács Katalin (1998b): Strengths, Controversies and a Show-case of Failure in Hungarian Agricultural Restructuring: the Case of the Hollófüdje Co-operative In: *Replika angol nyelvű különszáma*: 173-191
- Laki László (1997): A magyar fejlődés sajátságainak néhány vonása. *Szociológiai Szemle*, 3: 67-93.
- Spéter Zsolt (1997): Háztartások egy kistérségben. In *Szociológiai Szemle*, 1: 5-39
- Swain, Nigel (1998): Küzdelmes életutak egy változó világban. 'Nemesfalu' és az 'Aranyzórló' RT. *Replika* (33-34): 151-162
- Szelényi Iván (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Váradai Monika Mária (1998): Keskeny az ösvény. *Replika* (33-34): 121-136

